

Vladimir Jankélévitch

Az irónia

VLADIMIR

Fordította: Mihancsik Zsófia

JANKÉLÉVITCH

Az irónia

TYPOTEX

A könyv megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap
kiadói programja támogatta.

Cet ouvrage a bénéficié du soutien des Programmes
d'aide à la publication (P.A.P.) de l'Institut français.

Ez a mű a Francia Intézet Könyvtámogatási
Programjainak (P.A.P.) keretében jelent meg.

Liberté • Égalité • Fraternité
RÉPUBLIQUE FRANÇAISE

INSTITUT
FRANÇAIS
BUDAPEST

Vladimir Jankélévitch: *L'Ironie*

© Editions Flammarion, 1964

Hungarian translation © Mihancsik Zsófia, 2018

Hungarian edition © Typotex, Budapest, 2018

Engedély nélkül semmilyen formában nem másolható!

ISBN 978 963 279 988 9

Kedves Olvasó!

Köszönjük, hogy kínálatunkból választott olvasnivalót!

Újabb kiadványainkról, akcióinkról a www.typotex.hu

és a [facebook.com/typotexkiado](https://www.facebook.com/typotexkiado) oldalakon értesülhet.

Typotex Kiadó

Alapította Votisky Zsuzsa, 1989

A kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók

és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.

Felelős kiadó: Németh Kinga

Főszerkesztő: Horváth Balázs

A kötetet gondozta: Leiszter Attila

Borítóterv: Somogyi Péter

Nyomás: Séd Nyomda Kft.

Felelős vezető: Katona Szilvia

Μονῶ γὰρ τῶ σπουδαίῳ σπουδαστέον ἐν σπουδαίοις
τοῖς ἔργοις.

(„Mert csak lényünk komoly és nemes részeivel törekedhetünk valóban komoly cselekedetekre.”)

Plótinosz: *Enneászok*, III, 2, 15

Ἔστι δὴ τοίνυν τὰ τῶν ἀνθρώπων πράγματα μεγάλης
μὲν οπουδῆς οὐκ ἄξια, ἀναγκαῖόν γε μὴν οπουδάξειν.
(„Az emberi dolgok ugyan nem méltók rá, hogy túlságosan komolyan vegyük őket, de mégis komolyan kell vennünk őket; s ez bizony elég szerencsétlen helyzet.”)

Platón: *Törvények*, VII, 803 b

I. fejezet

AZ IRONIKUS TUDAT MOZGÁSA

ΑΛΚΙΒΙΑΔΗΣ: Σώκρατες, καθεύδεις;

ΣΩΚΡΑΤΗΣ: Οὐ δῆτα...

(„ALKIBIADÉSZ: Szókratész, alszol?

SZÓKRATÉSZ: Nem én...”)

Alakoma, 218 c

Οὐ καθευδητέον ἐν τη μεσημβρίᾳ.

(„...és el ne aludjunk a déli hőségben.”)

Phaidrosz, 259 d

Ἔρα οὖν μή καθεύδωμεν ὡς οἱ λοιποὶ, ἀλλὰ γρηγορῶμεν...

(„Akkor ne is aludjunk, mint a többiek, hanem legyünk éberek...”)

1Thessz 5,6

Van egy elemi szintű irónia, amely összekeveredik a megismeréssel, és amely, mint a művészet, a szórakozás leánya. Az irónia kétségkívül túl morális ahhoz, hogy valóban művészi legyen, és túl kegyetlen ahhoz, hogy valóban komikus legyen. Mindazonáltal van itt egy közös vonás, amely közelebb hozza őket egymáshoz: a művészet, a komikum és az irónia ott válik lehetségessé, ahol létfontosságú szükséghelyzet alakul ki. De az ironizáló ember még szabadabb, mint a nevető ember; mert a nevető ember igen gyakran csak azért próbál nevetni, hogy ne kelljen sírnia, mint azok az anyámasszony katonái, akik harsányan szólongatják az éjszakai sötétséget, hogy némi bátorságra tegyenek szert; azt hiszik, pusztán azzal elháríthatják a veszélyt, ha megnevezik, és abban reménykednek, hogy felülkerekednek rajta, ha elébe vágznak. Az irónia, amely már nem fél a meglepetésektől, *játszik* a veszéllyel. A veszély ilyenkor egy ketrecben van; az irónia odamegy, megnézi, utánozza, provokálja, nevetségessé teszi, a saját szórakoztatására használja; még a rácsokon át is benyomakszik, hogy a móka a lehető legveszélyesebb legyen, és hogy a valóság teljes illúzióját nyújtsa; saját színlelt félelmével játszik, és nem hagyja, hogy legyőzze ez a gyönyörűséges veszély, amely minden pillanatban meghal.

A mesterkedés, őszintén szólva, rosszra is fordulhat, és Szókratész ebbe halt bele; mert a modern tudat nem kísértheti büntetlenül azokat az iszonyatos teremtményeket, amelyek a korábbi tudatot terrorizálták. Az irónia szelleme mégis a feszültségoldás szelleme, és a legkisebb szélcsendet is felhasználja ahhoz, hogy újrakezdje a játékait. Így aztán a gondolkodás az irónia több oázisát is megjárta története során; ezek a „skolasztikus élet” és a gúnyolódási szabadság korszakai, amelyekben a gondolkodás újra lélegzethez jut, és kipiheni azokat a súlyos rendszereket, amelyek elnyomták; az ironizáló generációja a túl komolyak generációjával váltakozik, ahogyan az individuum életében a tragikus váltakozik a frivollal. Mondhatjuk úgy is, hogy Szókratész megjelenése az 5. század végén az első kamaszkori iróniát jelképezi, amely az ifjúság páni félelmeit és rajongásait követi bennünk. A szókratészi irónia kérdező irónia;¹ Szókratész a kérdéseivel felbomlasztja az ióniaiak szilárd kozmogóniáit és Parmenidész fojtogató monizmusát. Jegyezzük meg először is, hogy Szókratész úgy szofista, ahogy Prométheusz titán; de itt egy szofista „gonoszcodik”, egy olyan szofista, aki ugyanúgy kigúnyolja a szofisztikát, mint a meteorok tudományát. A humanizmus és a vita szelleme, amely tulajdonképpen ott lengedezik ezeknél a sarlatánoknál, maga a szókratészi szellem; amikor Gorgiasz a nemlétező mellett érvel, bennünket próbál megtéveszteni, ahogy az abdériai Prótagorasz is, aki az „önellentmondás” virtuóza. Például:

¹ „Társalgási irónia”: Rudolf Haym: *Die romantische Schule*. 4. kiadás. Berlin, 1920. 295.

a szofisták, maga Szókratész is, elfogadják, hogy az erény tanítható, de a mellette szóló érveik annyira gyanúsak, hogy a *Prótagorasz* Szókratésza úgy tesz, mintha az erény átadhatatlanságát hirdetné; mert ő a tudományt, nem pedig a trükköket és a recepteket keresi. Szókratész azt hányja ezeknek a kuruzslóknak a szemére (mint később Auguste Comte Saint-Simonéra), hogy a szekeret fogják az ökrök elé, rögtönöznek ott, ahol elemezni kellene, és hogy összességében visszatérnek a probabilizmus rutinszerű megközelítéseihez. Több mint szofista: Szókratész meghiúsítja az erisztikának ezt a botrányát, a „törtetésnek” ezt a csalását; a kérdéseivel nagyító alá veszi a szép mondatokkal kereskedőket, és gonosz örömét leli benne, hogy kiszúrhatja ékesszólással teli zsákjaikat, kipukkaszthatja ezeket a haszontalan tudással teli hólyagokat. Szókratész az athéniak lelkiismerete, jó és rossz lelkiismerete együtt; vagyis funkciójában megtalálható az az ellentmondás, amely az ironia hatásainak sajátja, attól függően, hogy megszabadít bennünket a rémületeinktől vagy megfoszt minket a hiteinktől. Szókratész egyfelől szórakoztatja az athéniakat; Schelling Dionüszoszhoz hasonlította őt, az ifjú istenhez, akinek köszönhetően Uranosz sivár égboltja megtelik dallal és hangokkal. Parmenidész viszont a filozófia Kronosza, aki születésük után nyomban felfalja a konkrét sajátosságokat, a pluralitást, a flexibilitást, a másságot. Szókratész, aki dionüszoszi természet, nevetségessé teszi ezt a falánk egyöntetűséget, ezt a kronoszi elvet, amely rátelepszik a különbözőségek vidám kavalkádjára; Szókratészban van valami a sarla-

tánból, a zsonglőrökből, a mágusból; elkábítja az erős és merev városállamot, hogy végül meghonosítson egy emberi, légies, finom tudást; Arisztotelész elemzése ebben a közegben zajlik majd. A téboly szele csapja meg ekkor az athéniakat; a dialektika démona szállja meg az ifjakat a tereken és az utcasarkokon; Alkibiadész mindenféle különbségeknek hódol, hogy magára vonja a város figyelmét... Ez Szókratész, a démonikus ember, aki megbolondítja a polgárokat, aki megrészesíti őket dialektikával és meredek elgondolásokkal; most már van helyük az ókori Görögországban a friss és átható gondolatoknak, a termékeny bírálatnak. Alkibiadész így beszél róla Agathón, a költő asztalánál: „Ha őt hallgatom, szívem szilajabbul ver, mint a megszállott Kübelé-papoké...”,² és egy szilénszoborhoz, majd Marszüász szatírhoz hasonlítja, azaz dionüszoszi lényekhez. De Szókratész az az egyetlen ember is, aki pirulásra készíti Alkibiadészt; az egyetlen, aki megérteti vele, hogy úgy, ahogyan ő él, nem érdemes élni. Minden laposnak tűnik a ragyogó és megindító dicshimnusz után, amely Platón *Lakomáját* zárja. Alkibiadész kissé részeg, de épp csak annyira, amennyi ahhoz kell, hogy az első lendület spontaneitásával beszéljen. „Ezért erőszakkal fogom befülelmet, mint a szirének énekére, s futva menekülök előle (...). Ő az egyetlen ember, aki előtt olyan érzés fog el, amiről nem is képzelitek, hogy megvan bennem: a szégyenkezés. Csakis őelőtte szégyenkezem (...). Már sokszor szívesen venném, ha nem látnám az élők sorá-

² Platón: *A lakoma*, 215 e (Telegdi Zsigmond – Horváth Judit fordítása. Budapest, Atlantisz, 1999. 87) – a ford.

ban...” Szókratész tehát a frivol városállam számára valamiféle élő lelkiismeret; megnyugtatja, de nyugtalanítja is; egy bajkeverő. Ha vele érintkeznek, az emberek elveszítik a hamis evidenciák csalóka biztonságát, mert aki meghallgatta Szókratészt, nem alhat többé régi bizonyosságainak vánkosán: immár vége az öntudatlanságnak, a nyugalomnak és a boldogságnak. Szókratész hajtja, elbizonytalanítja az öntudatlanokat: Euthüphrón, a jámbor bigottot, Lakhészt, a katonát, Hippiászt, a mindentudót, a sarlatánt... Mindannyiukat sarokba szorítja, az *apória* bizonytalanságába veti, hiszen az *apória* az irónia által kiváltott zavartünet: αὐτός τε ἀπορεῖς καὶ τοὺς ἄλλους ποιεῖς ἀπορεῖν,³ ha te magad zavarodott vagy, másokat is zavarodottságba kergetsz! És miután tudatára ébredtek saját tudatlanságuknak, úgy érzik, valami megmagyarázhatatlan rossz közérzet lett úrrá rajtuk: az ellentmondás szülte rossz közérzet, amely Platón *Lakomája* szerint a visszaemlékezés előjáj-

³ *Menón*, 80 a–d (γοητεύεις με καὶ φαρμάττεις καὶ ἀτεχνῶς κατεπάδεις ὥστε μεστὸν ἀπορίας γεγονέναι [„engem is megbabonázol, elvarázsolsz, rám énekel, úgyhogy teljesen elfogott a tanácstalanság: nem találok a kiutat”, Bárány István fordítása. Budapest, Atlantisz, 2013. 45]), 84 a. Ugyanebben a szakaszban hasonlítják Szókratészt a zsiszbasztó rájához. Vö. *Gorgiasz*, 522 a: ἰσχυαίων καὶ πνίγων ἀπορεῖν ποιεῖ, πικρότατα πώματα διδοῦς („szerinted is teljes tanácstalanságban volna, hogy mit is mondjon?”, Péterfy Jenő–Horváth Judit fordítása. Budapest, Atlantisz, 1998. 141). Vö. még 522 b. Továbbá *Theaitétosz*, 149 a: ὅτι δὲ ἀτοπώτατός εἰμι καὶ ποιῶ τοὺς ἀνθρώπους ἀπορεῖν („csodabogár vagyok, és zavarba hozom az embereket”, Bárány István fordítása. Budapest, Atlantisz, 2001. 25). Vö. 151 a: πάσχουσι δὲ δὴ οἱ ἔμοι συγγιγνόμενοι καὶ τοῦτο ταῦτὸν ταῖς τικτοῦσαις, ὠδίνουσι γὰρ καὶ ἀπορίας ἐμπίμπλονται νύκτας τε καὶ ἡμέρας πολὺ μᾶλλον ἢ κεῖναι, ταύτην δὲ τὴν ὠδῖνα ἐγείρειν τε καὶ ἀποπαύειν ἢ ἐμὴ τέχνη δύναται („De hadd szóljak társaim szenvedéséről: mert ebben is hasonlítanak a vajúdnő nőhöz. Mert ha rájuk tör a vajúdnő, akkor éjjel-nappal tanácstalanul gyötrődnek, jóval tanácstalanabban, mint a nők. Nohát: az ő szülési fájdalmaik beindítására és lecsitítására képes az én mesterségem”, 27). *Állam*, VII, 523 a, 525 a, 524 a, e, 515 d, 505 e. *A lakoma*, 203 b, 204 b.

téka. Ezért hangzik el a *Theaitétosz*-ban: Írisz Thaumasz lánya, a filozófia pedig a csodálkozásé,⁴ értsd: az apóriáé. Az apória a bábáskodáshoz, azaz egyfajta mentális szülészethez kötődik, s erotikus jellegét még világosabban feltárja előttünk *A lakoma*: a cáfolat szülte rossz közérzet, ἔλεγχος olyan, mint a szerelmi gyötrelem, és a „cáfolatok istenének”, θεὸς ἐλέγχων talán Erósz nevét kellene viselnie. Szókratész tehát az éberség és a mozgékonyosság elvét képviseli: felvillanyozó teremtmény, aki mozgósítja a mozdulatlant, vitatja a vitathatatlant, és fáradhatatlan gyanakvása mindig éber. Nem bénítja meg a beszélgetőpartnerét, mint a bagoly, amely a sofista Ailianosz szerint a grimaszaival nyugözi le a madarakat, vagy mint Medusza maszkja, amely kővé változtatja az embereket, hanem elernyeszti, hogy aztán kiokosítsa őket. Mint Jézus,⁵ aki a kérdéseivel megszégyeníti a jogászokat, és vagy hallgatásra, vagy az abszurditásba kényszeríti őket: például, elmagyarázza nekik, hogy minden gazdagság a ravaszságból vagy az erőszakból származik, hogy minden birtoklás az igazságtalanság vagy a pleonexia ösztönének szülötte; a „bírást” lényegtelen: Jézus tehát eltünteti a „bírást”: nincs többé tulajdon, sem örökség, sem pénz, sem hovatartozás, nincs többé szubsztanciális enyém és tied. De Jézus nem fogja legyőzni az álnokságot, amely a rosszakarat alapja, hacsak nem a halálával; Szókratész viszont, amikor rátámad a tréfamesterekre, rögtön leleplezi a földi lét felszínes önteltségét, amely végső soron nem más, mint rossz lelkiismeret. Az Evangélium jól mondja: nem tud-

⁴ *Theaitétosz*, 155 d.

⁵ Friedrich Paulsen: *Schopenhauer, Hamlet, Mephistopheles*. Berlin, 1900. 237.

ják, mit tesznek; de a vakságuk maga is természetfeletti, és természetfeletti megbocsátást kíván. Ám Athénban nincs olyan ördögi konokság, sem olyan tudatlanság, amelyet az irónia ne tudna meggyőzni arról, hogy annak vallja magát, ami. $\Xi\nu\nu\omicron\iota\delta\alpha\ \acute{\epsilon}\mu\alpha\upsilon\tau\omega\ \omicron\tau\iota\ \omicron\upsilon\kappa\ \omicron\iota\delta\alpha.$ ⁶ Szókratész lelohasztja az önelégültséget; az embereket elégedetlenné, aggályossá, önmaguk számára nehezen megfajthatóvá teszi, önismeretre és az önmeghatározásra készíti őket. Ám a lelkiismeret alapján imádja a megnyugtató tévedést, amelytől Szókratész megszabadítja; a lelkiismeret kihívja és elátkozza a dialektikus személyiség egészét, amely őt működtetni akarja, ambivalens érzésekkel viseltetik iránta; nem akar engedni a keresés kísértésének, a vizsgálódás és a szabad mozgás szellemének. Így aztán a gyanakvó filozófus maga is gyanússá válik: Szókratész kiissza a bürökpoharat. Szókratész halott, ám a halála élő maradt az emberek körében; Szókratész minden pillanatban feltámad a szívünkben, mert nem tudunk szabadulni a rossz lelkiismeretünktől, ha másért nem, azért, mert kiittattuk vele a méregpoharat; a bürök maga alakul át, Lev Sesztov kifejezése szerint, egy kiadós szíverősítővé.⁷ Az emberek egyébként sem tudják, mit akarnak; $\omicron\upsilon\delta\epsilon\iota\varsigma\ \acute{\epsilon}\kappa\omega\nu\ \acute{\alpha}\mu\alpha\rho\tau\acute{\alpha}\nu\epsilon\iota,$ ⁸ azaz: *inkább ostobák, mint gonoszak*. Megölték Szókratészt, de Szókratésznek még volt ideje rá, hogy meghatározza őket. Azzal állt bosszút a vádlóin, hogy rájuk hagyományozta a halálát.

⁶ Vö. *A lakoma*, 216 a–b; 217 d; 218 d (a szégyenkezésről). („[A bölcsesség legfőképp abban van, hogy] tudom, hogy nem tudok”, *Szókratész védőbeszéde* – a ford.)

⁷ Lev Sesztov: *Afini i Ijeruszalim (Athén és Jeruzsálem)*. Paris, Y.M.C.A., 1951.

⁸ „Senki sem önként hibázik” – a ford.